

УДК 340.13

 О.О. БАРАБАШ, Львівський державний
університет внутрішніх справ

ПРИНЦИПИ ЗАСТОСУВАННЯ ЗАОХОЧЕННЯ ЯК ЗАСОБУ ПРАВОВОГО ВПЛИВУ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Ключові слова: правове заохочення, основні та факультативні принципи

Заохочення як засіб правового впливу полягає у стимулюванні певної поведінки особи під дією мотиву, що виникає внаслідок взаємодії потреб та інтересів цієї особи з передбаченими у нормативно-правових приписах конкретними моральними та/або матеріальними благами (із заходами правового заохочення), які вона потенційно може отримати. У результаті оцінки цієї поведінки компетентним суб'єктом приймається рішення про застосування чи незастосування заходів правового заохочення, обрання їх видів і розмірів. Вочевидь, таке рішення повинно ґрунтуватися на певних нормативних засадах. Саме вони і є об'єктом цієї статті.

Як відомо, принципи – це основні ідеї, вихідні начала будь-якої теорії, концепції, явища. Принципи права виражають сутність системи права у цілому, її окремих складових (галузей, інститутів права), а також обумовлюють загальний напрям правового регулювання суспільних відносин. Вони становлять своєрідну систему координат, у рамках якої розвивається право, та зосереджують світовий досвід його розвитку [1, с.221].

Правові заохочення також застосовуються у рамках певної системи координат, окресленої принципами застосування заохочення як засобу правового впливу. Саме тому ці принципи виражають специфічні особливості, притаманні правовому заохоченню [2, с.54], а також його функціональну спрямованість.

Серед учених немає одностайності стосовно поняття та переліку принципів застосуван-

ня правових заохочень, зокрема, з огляду на галузевий характер частини з цих принципів. Так, наприклад, К.В. Типікіна виділила такі принципи застосування правових заохочень: принципи заслуг, справедливості, обґрунтованості, персоніфікованості (адресності), гласності, багатоманіття, економії (розумності), своєчасності, шансу, законності [2, с.54–55].

Стосовно принципів застосування правових заохочень в окремих галузях права, то у трудовому праві І.М. Рябовол виділив такі принципи: гласності, індивідуалізації, відповідності трудовим заслугам, обмеженості «фонду» заохочень, поєднання моральних і матеріальних аспектів заходів заохочення [3, с.13]. Натомість, П.В. Хряпінський, аналізуючи заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України, вказує на такі принципи застосування правового заохочення: правомірність, соціальна корисність, доцільність, добровільність і своєчасність [4, с.102].

Наведене демонструє відсутність єдиного підходу вчених до систематизації принципів застосування заохочення як засобу правового впливу. З огляду на це спробуємо також провести таку систематизацію й охарактеризувати ті принципи застосування правового заохочення, які, на наш погляд, складають відповідну систему.

Чи не найголовнішим у сфері правозастосування є *принцип законності*. Як справедливо зазначається у науковій літературі, законність – це явище багатогранне [5, с.321]. Вона виступає у ролі принципу права, принципу юридичної відповідальності, режиму державного управління суспільством, принципу діяльності посадових осіб і поведінки громадян тощо.

Як відомо, в основі цього принципу лежить обов'язок (вимога) неухильного дотримання та виконання нормативно-правових приписів. Принцип законності загалом може бути охарактеризований, зокрема, через такі його властивості. По-перше, так би мовити, через єдність законності, яка полягає в однаковому розумінні правових норм усіма суб'єктами права. По-друге, через рівність усіх цих суб'єктів перед

законом. По-третє, через невідворотність юридичної відповідальності тощо [6, с.97].

У науковій літературі висловлена також позиція, що законність характеризується поєднанням двох ознак: зовнішньої (формальної) – обов'язку виконувати вимоги законів і підзаконних нормативно-правових актів державними органами, посадовими особами, громадянами та різними об'єднаннями; внутрішньої (сутнісної) – наявності науково обґрунтованих і відповідних праву законів; якістю законів [1, с.446].

Оскільки принцип законності розглядається, зокрема, як принцип юридичної відповідальності [5, с.322], а застосування правового заохочення вважається проявом позитивного її різновиду, видається підставним розглядати принцип законності як такий, що є принципом застосування заохочення як засобу правового впливу.

У цьому контексті, на наш погляд, принцип законності повинен знаходити вираження у таких аспектах: 1) встановлення на рівні закону загальних меж правового регулювання сфери застосування правового заохочення, а також закріплення основних заходів заохочення, які можуть задовольняти певні потреби заохочуваних суб'єктів права. Мається на увазі, що у законі має бути визначений перелік науково обґрунтованих дієвих та зрозумілих заходів правового заохочення, через які реалізовуватимуться мотиваційна й інші його функції; 2) встановлення у законі загальних підстав, порядку та принципів застосування суб'єктами правового заохочення заходів правового заохочення до заохочуваних суб'єктів права; 3) відповідність законам підзаконних нормативно-правових актів, що закріплюють додаткові види правових заохочень, а також доповнюють порядок, підстави та принципи їх застосування; 4) неухильне дотримання суб'єктами правового заохочення встановлених законами та підзаконними нормативно-правовими актами підстав, порядку та принципів застосування заохочень.

Стосовно так званого *принципу правомірності*, який виділяє П.В. Хряпінський, дослі-

джуючи інститут заохочувальних норм у кримінальному праві, то навряд чи доцільно виділяти цей принцип поряд з принципом законності застосування правового заохочення, оскільки перший в його інтерпретації вказаним автором [4, с.102] за суттю поглинається другим.

Більш доцільним є виділення в якості принципу застосування правового заохочення *принципу обґрунтованості*. Як зазначає К.В. Тіпкіна, він передбачає, що всі рішення про застосування заходів такого заохочення повинні ґрунтуватися на конкретних, достовірних фактах [2, с.54]. Така інтерпретація цього принципу характеризує *фактичну обґрунтованість* застосування заохочення як засобу правового впливу. Проте, видається, що цей принцип передбачає також і *формальну обґрунтованість*, тобто застосування заходів правового заохочення на формально визначених у відповідних нормативно-правових приписах підставах. Причому ці підстави, як і порядок їхнього застосування, повинні ґрунтуватися на доступних для ознайомлення та розуміння заохочуваними суб'єктами нормам («правилах гри») [7, с.22]. Таку зрозумілість Ю.В. Голик підносить на рівень *принципу зрозумілості* [7, с.22], хоча видається, що, поперше, можливо, доцільніше говорити про *принцип доступності*, який має два аспекти (доступність для ознайомлення та доступність для розуміння), а по-друге, застосування заходів правового заохочення на формально визначених підставах, які є недоступними для ознайомлення та/чи розуміння, не буде відповідати принципу формальної обґрунтованості.

З принципом обґрунтованості пов'язаний і так званий *принцип заслуг*, який полягає у тому, що заходи правового заохочення застосовуються лише за заслужений суспільно корисний вчинок. При цьому цей вчинок не повинен бути тільки очікуваним. Тобто, юридичному схваленню, визнанню з боку суб'єкта правового заохочення підлягають лише реально зроблені заслужені вчинки [2, с.54] – добросовісні правомірні дії із загально визнаними корисними результатами, що характе-

ризують позитивні цілі й мотиви поведінки заохочуваного суб'єкта.

З вказаного випливає, що принцип заслуг повністю охоплюється охарактеризованим нами принципом фактичної обґрунтованості. Відтак, немає доцільності його виділяти.

Близьким за суттю до принципу заслуг є *принцип соціальної корисності*, відповідно до якого, на думку П.В. Хряпінського, на високу соціальну оцінку заслуговують такі варіанти правомірної поведінки, в яких поєднання суспільних і особистих інтересів носить органічний, природний характер та призводить до соціально-корисного результату [4, с.103]. Науковець наводить приклад встановлення державою заохочувального нормативно-правового припису, що передбачає таку модель поведінки особи, яка з власної волі не доводить початий злочин до кінця, що зумовлює усунення кримінальної відповідальності, якщо фактично вчинене діяння не містить складу іншого злочину (ст.17 Кримінального кодексу України). Вказаний автор зазначає, що принцип соціальної корисності слід розглядати як прояв високої позитивної оцінки суспільством відповідних моделей правомірної поведінки, як міру державного заохочення саме таких вчинків, діяльності, поведінки, юридичні ознаки (модель) яких чітко визначені у заохочувальній кримінально-правовій нормі [4, с.103].

Проте, вважаємо, що так званий принцип соціальної корисності, як і принцип заслуг, повністю охоплюється принципом обґрунтованості, оскільки поняття заслуги, за яку підставно (обґрунтовано) особу можна заохотити, передбачає добросовісний правомірний вчинок із загальноновизнаним корисним результатом [8, с.164], а такий результат якраз і вказує на соціальну корисність відповідного вчинку.

У науковій літературі виділяють також *принцип доцільності* застосування правового заохочення, відповідно до якого правомірна поведінка, передбачена у заохочувальних нормативно-правових приписах, зумовлює вжиття заходів заохочення з огляду, зокрема, на необхідність створення мотивації заохочуваного суб'єкта права на майбутнє, полегшення роботи

інших осіб. Так, П.В. Хряпінський відзначає, що значна кількість заохочувальних приписів Особливої частини Кримінального кодексу України закликає осіб, що вчинили злочин, здійснити самовикриття, викрити інших осіб, які вчинили злочин, активно співпрацювати з відповідними правоохоронними органами у розкритті справи, що на практиці розвантажує працівників слідчих органів [4, с.104].

Вочевидь, не кожний правомірний вчинок, який призвів до соціально корисного результату, зумовлює застосування заходів правового заохочення. За наявності фактичної (заслужений вчинок) і формальної (нормативно-правовий припис) підстав у тих випадках, коли формальна підстава не містить імперативної вимоги для такого застосування, у конкретній ситуації повинна бути встановлена його доцільність. Вказане дозволяє дійти висновку про *факультативний* характер принципу доцільності застосування правового заохочення.

К.В. Типікіна виділяє також *принцип шансу*, який, на її думку, означає, що кожен суб'єкт, який потрапив у певну систему стимулів, повинен мати шанс отримати який-небудь із них. Ймовірність отримання заохочення повинна бути достатньо високою, однак в міру, інакше знизиться відповідна активність заохочуваного суб'єкта [2, с.55].

Видається, що можливість (шанс) отримати правове заохочення не можна вважати самостійним принципом його застосування. До суб'єкта права, який вчинив певні дії, що є фактичною підставою для такого заохочення, воно повинно бути застосоване з урахуванням принципів формальної обґрунтованості та доцільності.

Принцип справедливості полягає у суворій, наскільки це можливо, точній співмірності конкретного заходу правового заохочення відповідному заслуженому вчинку. Як відомо, справедливість є загальноправовим принципом (основоположним принципом права) і передбачає, зокрема, співмірність між вчинками та нагородами, між заслуженою поведінкою та заохоченням, між злочином і пока-

ранням [9, с.376]. Вид і розмір правового заохочення повинні відповідати затраченим заохочуваним суб'єктом зусиллям, а також досягнутому ним суспільно корисному результату. Так само як заходи юридичної відповідальності не повинні застосовуватися за діяння, в яких немає вини особи, так і заходи заохочення як засобу правового впливу не повинні бути застосовані, якщо до досягнення суспільно корисного результату не було вільного волевиявлення конкретного суб'єкта [10, с.59].

Якщо принцип справедливості застосування заохочення як засобу правового впливу передбачає співмірність конкретного заходу правового заохочення відповідному заслуженому вчинку, то *принцип індивідуалізації* полягає у співмірності такого заходу певним характеристикам конкретного заохочуваного суб'єкта. Тому цей принцип має два аспекти, які умовно назвемо аспектами *персоналізації* та *персоніфікації*. Перший аспект означає, що принцип індивідуалізації спрямований на урахування особистісних характеристик заохочуваного суб'єкта (його заслуги, соціального статусу, віку, статі тощо), його матеріальних і моральних потреб, інтересів (цей аспект достатньо розкритий Л.Д. Уховою [10, с.65]). Другий наголошує на тому, що правове заохочення характеризується адресністю, тобто застосовується до конкретного суб'єкта заслуженого вчинку (про цей аспект див., наприклад [2, с.54]).

П.В. Хряпінський виділяє пов'язаний із принципом справедливості *принцип добровільності*, який передбачає усвідомлену свободу вибору особою соціально-значущої поведінки. Автор дослідження заохочувальних норм у кримінальному законодавстві України підкреслює, що усі без винятку заохочувальні кримінально-правові приписи пронизуються принципом добровільності [4, с.105].

На нашу думку, аналізуючи цей принцип у контексті застосування правового заохочення, слід розмежувати добровільність вчинку, за який особа може бути заохочена, та добровільність самого застосування правового заохочення. Такий засіб правового стимулювання

особи як заохочення за своєю суттю не може бути застосованим за недобровільний вчинок. Якщо особа буде примушуватися до вчинення певних дій, за які передбачено застосування правових заохочень, то суть останнього втрачається, оскільки у такому разі матиме місце застосування кардинально іншого засобу правового впливу – примусу.

Стосовно добровільності застосування правового заохочення, то необхідність такого застосування може і не залежати безпосередньо від волі суб'єкта цього заохочення. Мова йде про випадки, коли нормативно-правовий припис прямо передбачає необхідність застосування правового заохочення за наявності для цього фактичної підстави. Тому не у всіх випадках застосування заохочення як засобу правового впливу ґрунтуватиметься на принципі добровільності, який відтак, як і принцип доцільності, слід розглядати як *факультативний*.

Вочевидь, багатократне заохочення одного і того ж суб'єкта не може бути одноманітним, оскільки мотиваційна сила таких заходів буде слабшати [2, с.54]. Тому застосування правового заохочення повинно ґрунтуватися на *принципі багатоманітності*, відповідно до якого за різні заслужені вчинки мають застосовуватись різні заходи правового заохочення, а використання однакових заходів може бути допустимим за умови фактичної відмінності їх предмета, розміру тощо (наприклад, різний розмір премій, подарунків за різні заслужені вчинки). Крім цього, цей принцип виражається й у тому, що «персоналізація» заохочуваного суб'єкта (урахування щодо нього принципу індивідуалізації) може зумовлювати обрання за однакові заслужені вчинки різних заходів правового заохочення, враховуючи, зокрема, матеріальні та моральні потреби, інтереси цієї особи. Наприклад, для матеріально забезпеченого заохочуваного суб'єкта нематеріальні заходи правових заохочень (публічне оголошення подяки, занесення прізвища на дошку пошани та ін.) можуть бути куди більш дієвими, ніж матеріальні, у той час як до матеріально незабезпеченого – навпаки. У цьо-

му сенсі принцип багатоманітності у застосуванні заохочення як засобу правового впливу сприяє виконанню таким засобом мотиваційної функції.

На виконання цієї первинної функції правового заохочення спрямований і *принцип публічності* (чи, інакше кажучи, гласності). Мабуть, будь-яке правове заохочення втрачає сенс, якщо його заходи є такими, що не підлягають розголошенню. У такій ситуації мова або не йде про заохочення, або таке заохочення не є правовим. Одна з похідних функцій заохочення як засобу правового впливу полягає у сприянні правовому вихованню суб'єктів права, підвищенню їхньої правової культури, моральних якостей, орієнтуванні на вчинення правомірних вчинків і попередження неправомірної, девіантної поведінки (ідеологічно-виховна функція). Виконання цієї функції без дотримання принципу публічності неможливе. Вказаний принцип, з одного боку, сприяє підвищенню авторитету заохочуваного суб'єкта, а з іншого боку, публічний характер застосування правового заохочення позитивно впливає і на інших осіб, демонструючи їм приклад наслідків заслужених вчинків, сприяючи формуванню у них мотивації, необхідної для суб'єкта правового заохочення.

Принцип розумної періодичності застосування правових заохочень зумовлений тим, що перенасичення заходами заохочення не дає бажаного результату, а то й залишає негативний відбиток на поведінці заохочуваних суб'єктів. Така ситуація може складатися, наприклад, у випадках, коли преміювання працівників стає обов'язковою частиною виплати усім їм заробітної плати («тринадцята зарплата») і вже не здійснює на них стимулюючого впливу. Внаслідок цього таке заохочення для роботодавця знецінюється як мотивуючий засіб.

З принципом розумної періодичності пов'язаний *принцип своєчасності* застосування заходів правового заохочення, який означає, що такі заходи можуть давати стимулюючий ефект за умови, що заслужений вчинок заохочуваного суб'єкта буде своєчасно оцінений і «винагороджений». Адже, так як і застосу-

вання заходів негативної юридичної відповідальності обмежене певними строками, так і застосування заходів правового заохочення не повинно затягуватися у часі, інакше ефект їхнього впливу нівелюватиметься [10, с.64]. К.В. Типікіна навіть стверджує, що несвоечасність заохочення – це «рана» для суб'єктів, які його заслужили, і приклад розчарування для інших суб'єктів. Автор називає несвоечасність заохочення небезпечним «захворюванням», яке необхідно вилікувати, інакше заохочення втратить всі свої стимулюючі якості [2, с.55].

Таким чином, у результаті проведеного дослідження встановлено, зокрема, що принципи застосування заохочення як засобу правового впливу умовно можна поділити на основні та факультативні. До перших віднесено принципи законності, фактичної та формальної обґрунтованості, справедливості, багатоманітності, розумної періодичності та своєчасності. До других – принципи доцільності і добровільності. Їх нормативне закріплення, а також практична реалізація сприятимуть підвищенню ефективності застосування правових заохочень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / Ольга Федорівна Скакун ; пер. з рос. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
2. Типікіна Е. В. Заслуга как основание для правового поощрения / Е. В. Типікіна. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 160 с.
3. Рябовол И. М. Поощрения за труд по советскому трудовому праву : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук / И. М. Рябовол. – Л., 1978. – 22 с.
4. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України : навч. посіб. / П. В. Хряпінський. – К. : Центр учб. літ-ри, 2008. – 192 с.
5. Хачатуров Р. Л. Общая теория юридической ответственности : монография / Р. Л. Хачатуров, Д. А. Липинский. – СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юрид. центр Пресс», 2007. – 950 с.

6. Скурко Е. В. Принципы права : монография / Е. В. Скурко. – М. : Ось-89, 2008. – 192 с.

7. Голик Ю. В. Позитивные стимулы в уголовном праве (понятие, содержание, перспективы) : науч. доклад на соискание учен. степени д-ра юрид. наук, выполняющий функции автореф. : спец. 12.00.08 / Ю. В. Голик. – М. : МГУ, 1994. – 53 с

8. Малько А. В. Льготная и поощрительная правовая политика / А. В. Малько. – СПб. :

Юрид. центр Пресс, 2004. – 233 с.

9. Головистикова А. Н. Проблемы теории государства и права : учебник / А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 832 с.

10. Ухова Л. Д. Правовое регулирование поощрения добросовестного труда по российскому трудовому законодательству: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.05 / Ухова Лариса Дмитриевна. – Омск, 2006. – 219 с.

Barabash O. O. Principles of application of legal encouragement as an instrument of legal effect: General characteristic / O. O. Barabash // Forum of Law. – 2012. – № 3. – С. 17–22 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-3/12boovzx.pdf>

Висвітлено принципи застосування заохочень як засобів правового впливу. Встановлено, зокрема, що ці принципи умовно можна поділити на основні та факультативні. До перших віднесено принципи законності, фактичної та формальної обґрунтованості, справедливості, багатоманітності, розумної періодичності та своєчасності, до других – принципи доцільності і добровільності. Надано загальну характеристику наведених принципів.

Barabash O.O. Principles of application of legal encouragement as an instrument of legal effect: General characteristic

Освещены принципы применения поощрения как средства правового влияния. Установлено, в частности, что эти принципы условно можно разделить на основные и факультативные. К первым отнесены принципы законности, фактической и формальной обоснованности, справедливости, разнообразия, разумной периодичности и своевременности, ко вторым – принципы целесообразности и добровольности. Дана общая характеристика указанных принципов.

Barabash O.O. Principles of Application of Legal Encouragement as an Instrument of Legal Effect: General Characteristic

The principles of application of legal encouragement as an instrument of legal effect are deals. In particular, the author suggests dividing these principles into two groups: the main and the optional ones. The principles of lawfulness, actual and formal justification, justice, diversity, reasonable periodicity and timeliness are referred to the first group. And the principles of advisability and voluntaries are referred to the second one. General characteristic of the above-mentioned principles are Introduces.